УДК 371.214.41=512.145

М.М. Шәкүрова

М.Ә. ФАЗЛУЛЛИННЫҢ 1920–1930 ЕЛЛАРДА ДИДАКТИКА ӨЛКӘСЕНДӘГЕ ЭШЧӘНЛЕГЕ

Данная статья посвящена исследованию научно-дидактического наследия М.А. Фазлуллина в 1920–1930 гг. В статье выделены основные идеи в области обучения и воспитания на родном языке, разработанные выдающимся методистом в области педагогики М.А. Фазлуллиным. В статье рассматриваются структура и содержание его трудов в историко-методическом плане, а также проведен анализ методической работы ученого.

Ключевые слова: научно наследие, преподавание татарского языка в начальной школе, структура и содержание методической работы, М.А. Фазлуллин.

This article is devoted to the study of the scientific and methodological heritage of M.A. Fazlullin in 1920–1930 The article highlights the main ideas in the field of education and upbringing in the native language, developed by the outstanding methodologist in the field of pedagogy M.A. Fazlullin. The article discusses the structure and content of his works in historical and methodological terms, as well as an analysis of the methodical work of the scientist.

Keywords: scientific heritage, teaching the Tatar language in elementary school, structure and content of methodological work, M.A. Fazlullin.

Бүгенге көндә илдә барган иҗтимагый яңарыш мәгариф өлкәсенә зур үзгәрешләр алып килде, шул исәптән XX гасыр башларында телгә өйрәтү методикасына үзләреннән өлеш керткән бер төркем методистларны барлау, аларның хезмәтләрен өйрәнү, чагыштыру кирәклеге дә ачыкланды. 1920–1930 елларда татар тел белемен үстерүдә, укыту методикасын камилләштерүдә, грамматик төшенчәләрнең терминнарын булдыруда бер төркем тел-әдәбият белгечләре киң эш җәелдереп җибәрәләр: Г.Г. Ибраһимов, Г.Х. Алпаров, Җ.Җ. Вәлиди, Г.Ш. Шәрәф, Г.Г. Сәгъди, М.Х. Корбангалиев, Г.Ш. Нугайбәк, Х.Г. Бәдигый, В.Н. Хангилдин, М.Ә. Фазлуллин һ.б. Аларны телнең фәнни эшләнеше һәм аны дәүләт дәрәҗәсендә куллану, татар әдәби теленең фонетик нормаларын эшкәртү, әлифба һәм язу өлкәсендә яшәп килгән каршылыкларны хәл итү һәм орфографик кагыйдәләрне бер тәртипкә китерү, педагогика һәм методика фәнен эшләү, укыту ысулларын ачыклау, укыту-тәрбия мәсьәләләре борчый.

1920–1930 еллар татар тел белемен яктыртуга вакытлы матбугат битләрендә, фәнни җыентыкларда зур урын бирелә: «Мәгариф» (1938 елдан «Совет мәктәбе»), «Безнең юл» («Атака», Совет әдәбияты»), «Татарстан» журналлары, «Кызыл Татарстан» газетасы һ.б. Газета-журнал битләрендә комплекслап укыту методы, Дальтон-план, бригада-лаборатория, проектлар методлары турында мәгълүматлар күренә башлый.

1920–1930 елларда мәктәпләр һәм уку йортлары өчен күпсанлы әлифбалар, татар теле дәреслекләре, тел үстерү буенча күнегүләр, дидактика кагыйдәләрен чыгаруда актив катнашучыларның берсе – профессор, филология фәннәре докторы, ТАССРның атказанган фән эшлеклесе, РСФСР ПФА мөхбир әгъзасы Мөхәммәтхан Әшрәфҗан улы Фазлуллинны атап үтәргә кирәк. Билгеле булганча, Мөхәммәтхан Фазлуллин 1883 елның 2 декабрендә Казан губернасы Чуел (Цивиль) өязе (Татарстанның хәзерге Яшел Үзән районы) Әрә авылында укымышлы гаиләдә дөньяга килә. Аның әтисе Әшрәфҗан Фазлуллин икенче мәхәлләнең имам-хатыйбы була. Туган авылындагы мәдрәсәдә башлангыч белем алганнан соң, 1895 елда әтисе Мөхәммәтханны Казандагы Апанай («Күл буе») мәдрәсәсенә бирә. Ул дүрт ел дәвамында мәдрәсә каршындагы рус классларында да укый, аннары Казан татар укытучылар мәктәбен тәмамлый. Казан дәүләт педагогия институтында укыта [Мортазина, 2016, б. 105] .

М.Ә. Фазлуллин татар мәктәпләре өчен татар теленнән программалар һәм уку-укыту планнарын төзүдә катнаша. Галимнең фәнни-методик эшчәнлеге күпкырлы: татар тел белеме, педагогика һәм методика мәсьәләләренә багышлап илледән артык хезмәт, мәкаләләр бастырып чыгара: «Иҗтимагый тәрбия» (1921), «Иҗтимагый тәрбияне ничек гамәлгә куярга?» (1921), «Тәрбиядә дәхле булган эчке һәм тышкы сәбәпләр» (1921), «Балаларны тәрбия» (1921), «Баланың теле ничек ачыла (Баланың психологиясеннән)» (1922), «Балаларда «кызыгу» тойгысын тәрбияләү» (1926), «Дикъкатьне тәрбияләү турында» (1926), «Дидактика кагыйдәләре» (1934) һ.б.

М.Ә. Фазлуллинның «Иҗтимагый тәрбия», «Иҗтимагый тәрбияне ничек гамәлгә куярга?», «Балаларны тәрбия» исемле мәкаләләре, бер-берсенең дәвамы булып, «Тәрбия нәрсә ул?» дигән сорауга җавап бирүне күз уңында тотып язылган. Әлеге мәкаләләрдә автор борынгы җәмгыятьтә тәрбия ничек алып барылганын, нинди принципларга нигезләнгәнлеген ачыкларга тырыша һәм бүгенге көндә «тәрбияне яңача – иҗтимагый планда бирергә кирәк» дигән фикер үткәрә: *«тәрбияне иҗтимагый планда бирә алырлык кешеләр дә кирәк, иске тип мәктәпләрдә, тәрбия йортларында укып чыккан кешеләр бу мәсьәләне хәл итә алмыйлар»* [Фазлулла, 1921, б. 29].

XX гасыр башларында «уку-укыту һәм тәрбия процессын заманча рухта алып барырга кирәк» дигән фикер М.Х. Корбангалиев, Р.С. Газизов, Х.Г. Бәдигыйларның кайбер хезмәтләрендә чагылыш тапты. Шулай ук М.Ә. Фазлуллин да «уку-тәрбия йортларын яңача корырга кирәк»лек турында «Иҗтимагый тәрбияне ничек гамәлгә куярга?» исемле мәкаләсендә кабат ассызыклап үтә: *«Мәктәпләребездә тәрбияне яңа ысулга, ягъни трудовой ысулга куярга кирәк, алар тормыш белән бик нык бәйләнгән булсыннар. Аларда да фән белән эш бергә алып барылсын»* [Фазлулла, 1921, б. 18–19]. Ул тәрбияне табигый тәрбиягә («*Балалар олыларга карап һөнәргә-эшкә өйрәнгәннәр. Тәрбия эше эш-хезмәт ярдәмендә алып барылган һәм тәрбия бирүнең*

төп максаты – баланы олы тормышка, мөстәкыйль тормышка әзерләү булган») һәм шәхси тәрбиягә бүлә («*Өйдә тәрбия алган бала, үзенә-үзе хуҗа булып, бөтен дөньяны буйсындырырга тели*») [Фазлулла, 1921, б. 20–21].

«Бу эшне ничек тормышка ашырырга?» дигән сорауга җавапны М.Ә. Фазлуллинның «Балаларны тәрбия» исемле мәкаләсеннән дә табып була. Биредә автор тәрбия бирүнең алымнарына киңрәк туктала, бала психологиясенең үсеш үзенчәлекләрен анализлый, киңәшләр бирә.

М.Ә. Фазлуллин «Тәрбиядә дәхле булган эчке һәм тышкы сәбәпләр» дигән мәкаләсендә төрле шартларда балалар белән ничек эшләргә икәнен өйрәтә, «Ни өчен соң без никадәр тырышып тәрбияләсәк тә, безнең балаларыбызның кулы төрле әшәкелекләргә күтәрелә?» дигән сорауга җавап эзли, бала тәрбияләүдә җибәргән җитешсезлекләр турында яза, мохиттә, гаиләдә киткән хаталарга күзәтү ясый.

Автор мәкаләнең ахырында һәрбер укытучы, тәрбияче һәм ата-анага бала тәрбияләүнең ни дәрәҗәдә мөһим икәнлеген ассызыклый, киңәшләр бирә: «*Укытучылар һәм тәрбиячеләр менә бу югарыда күрсәтелгән нәрсәләргә әһәмият бирергә, тәрбия бабында дәхли булган нәрсәләрне яхшы белергә вә шуңа карап хәрәкәт итәргә тиешлеләр. Моңарчы безнең мәктәпләр балаларны бик изеп, ә укучылар сәламәтлекләрен югалтып килделәр; без моны инкяр итә алмыйбыз. Мәктәпләрдәге балаларның күбесе авыруга савыша, күбесендә кан азаю вә баш авырулары хасил була иде. Күзләре бозыла, күрүләре начарлана, әллә нинди авыруларга дучар булалар иде*» [Фазлулла, 1921, б. 56].

М.Ә. Фазлуллин тарафыннан XX гасыр башында күтәрелгән бу мәсьәләләр бүгенге көндә дә бик актуаль. Замана балаларын ничек тәрбияләргә? Нәрсә соң ул тәрбия? Тәрбияле бала нинди була? Ни өчен мәктәп яшендәге балалар арасында җинаятьчеләр көннән-көн арта гына бара? Наркотиклар кулланучы балалар ата-аналарны, укытучыларны, киң җәмәгатьчелекне борчуга салды. Укучылар күп вакытларын интернетта үткәрәләр, бер-берсе белән сирәк аралашалар, тормыш-көнкүреш аларны кызыксындырмый башлады.

Мөхәммәтхан Фазлуллин «Балаларда «кызыгу» тойгысын тәрбияләү», «Дикъкатьне тәрбияләү турында» исемле мәкаләләрендә Я.А. Коменский, Д. Локк, Ж.Ж. Руссо, К.Д. Ушинский кебек атаклы педагогларның фикерләренә нигезләнә, тел дәресләрен төрләндерергә, төрле алымнардан, уеннардан (бала белән ата-ана яки укучы белән укытучы үзләренең рольләрен алмашалар) файдаланырга киңәш бирә: «*Укучылар берничә дәрес рәттән укыганда арыйлар, аларның игътибарлары да башка әйберләргә юнәлә башлый. Дәресләрне төрләндерү исә – моннан котылу юлы. Бер дәрестә дә төрле алымнар белән эшләү шулай ук укучыларны арудан, аларның игътибарлары чит әйберләргә юнәлүдән коткара*» [Фазлулла, 1926, б. 87].

М.Ә. Фазлуллин татар телендә педагогика һәм дидактика мәсьәләләренә багышлап язган китапларыннан «Баланың теле ни-

чек ачыла (Баланың психологиясеннән)» (1922), «Дидактика кагыйдәләре» (1934) игътибарга лаек.

Галим «Баланың теле ничек ачыла (Баланың психологиясеннән)» дигән хезмәтен ата-аналар һәм тәрбиячеләр өчен кулланма итеп эшли. Хезмәтнең максатын ачык билгели: «*Бала иясе булган һәм бала тәрбия итә торган кешеләр бала теленең ачылуы белән мотлак таныш булырга тиеш, чөнки баланың теле ачылу бөтен-бөтенгә диярлек бала янында йөргән һәм аны тәрбия иткән кешеләрдән килә. Баланың яхшы телле яки начар телле булуында алар мәшгуль була. Шуның өчен алар бу турыда сак һәм белеп вә аңлап хәрәкәт итәргә тиешлеләр*» [Фазлулла, 1922, б. 3].

М.Ә. Фазлуллин әлеге китабында чит ил психолог һәм философларының фикерләренә теләктәшлек белдерә, аларның хезмәтләре белән бәйләп, баланың теле ачылуга бик матур мисаллар китерә (Генрих Стефани, Эдилбер Ир, Гундер Штирен, И. Вапф, Э. Мейман һ.б.). Педагог бала теле ачылуның тышкы һәм эчке сәбәпләрен тикшерә. «*Баланың сөйләшергә хәзерләнү дәверендә,* – ди галим, – *дүрт халәт сизелә: кычкыру, бетелдәү, авазлар бирү һәм сүзләрне аңлый башлау*». Һәр халәтне аерым-аерым анализлый һәм чит ил психологлары, философларыннан алган мисаллар белән дәлилли. Мәсәлән, Гундер Штиренның үз кызы турында язганнарына күз салыйк: «*Кызыбызга ун атна булып, унбер атнага киткәч, без шундый тәҗрибә ясый башладык: кәефе яхшы булганда аңа «трры-трры» дип әйтә торган идек тә, ул да безнең арттан шул авазларны чыгара торган иде, ләкин аның йөзенә кызыллык йөгерә, аның тырышып, көчләнеп әйткәне күренеп тора иде, чөнки, бердән, әле ул безнеке шикелле тавыш-авазларга гадәтләнмәгән, безнеке шикелле итеп чыгару аңа авыр, икенчедән, ул үзе теләгәнчә, үз ихтыяры белән бетелдәп өйрәнгән, аңа әле читтән килгән тәэсиргә буйсыну читен эш; шуның өчен ул көчләнә, аның көчләнүе шуннан килә иде*» [Фазлулла, 1922, б. 32].

Шулай итеп, М.Ә. Фазлуллинның «Баланың теле ничек ачыла (Баланың психологиясеннән)» дигән хезмәте бигрәк тә мәктәпкәчә яшьтәге балалар белән эшләүчеләр өчен, шулай ук ата-аналар өчен кирәкле кулланма булып тора.

М.Ә. Фазлуллин «Дидактика кагыйдәләре»н 1908 елда Казан укытучылар мәктәбендә укыган вакытта ук яза башлый. 1911 елда «Йолдыз» газетасында берникадәр өлешен бастыра. Соңрак 1922 елда 43 биттән торган бу хезмәтне бастырып чыгара. Сүз башында укытучының вазифаларын да билгеләп үтә: «*Укыту эшенә өстән генә карарга ярамый, ...тирән карарга вә аның өчен бик күп хәзерләнергә кирәк. Ул шәкертләрне укырга, язарга өйрәтү, аларга төрле гыйлемнәр бирү дигән сүз генә түгел. Бәлки шәкертләрне укыту һәм шул ук вакытта тәрбия итү дигән сүздер. Бу икене һич вакытта бер-береннән аерырга ярамый.*» [Фазлулла, 1922, б. 3–4] М.Ә. Фазлуллинның «Дидактика кагыйдәләре» дигән хезмәтендә методика һәм

дидактика, дәрес бирү рәвешләре, дидактиканың төп кагыйдәләре җентекләп тикшерелгән һәм бүгенге көн укытучылары өчен дә файдалы бер кулланма булып тора. Методист укытучыны шәкертләр белән үзен ничек тотарга, ничек эшләргә өйрәтә, аларга ныклы белем һәм тәрбия бирү юлларын тикшерә. *«Укыту юлларын, дәрес бирү ысулларын күрсәткән фәнне "методика" дип атыйлар. ...Укыту юлларын "метод" (дәрес бирү ысулы) дип атыйлар. Укыту вә дәрес бирү өчен төрле методлар бар. Иң әүвәл аларны тәхаил (анализ) методы һәм тәркиб (синтез) методы дип, икегә бүләбез»* дип, автор һәр ысулга бәйнә-бәйнә туктала.

Бу китапта автор дидактиканың әсаси (төп) кагыйдәләрен дүрткә бүлеп тикшерә:

1) шәкертләргә гаид булган кагыйдәләр;

2) укытыла торган нәрсәләргә гаид булган кагыйдәләр;

3) укытучыларга гаид булган кагыйдәләр;

4) укытуның эчке һәм тышкы якларына гаид булган кагыйдәләр.

Галим «Шәкертләргә гаид булган кагыйдәләр»дә балаларның акыл, фикер дәрәҗәләре үсешенә игътибар итәргә куша һәм аларны өч төрле дәрәҗәгә аера: 1) 9–10 яшьләргә кадәр булган дәвер (бу дәвердә гакыл фәкать тышкы тойгы әгъзалары аркылы гына эш итә торган була); 2) 10–14 яшьләргә кадәр булган дәвер (бу дәвердә хәтер куәте бик яхшы була); 3) 14 яшьтән соңра дәвер (бу вакытта гакыл эш итә башлый, балаларның зиһеннәре ачыла, уй вә фикер йөртә башлыйлар, нәтиҗәләр төзеп, хөкем чыгаралар) [Фазлулла, 1922, б. 43]. Һәр кагыйдәдә диярлек «укытучы балаларны сөя һәм укыту эшен ярата торган булсын» дигән фикерләр чагыла. Чыннан да, бүгенге көндә үзенең фәнен, балаларны яратмый торган укытучылар да бар бит. Халыкның мәктәпкә мөнәсәбәте дә төрлечә. Шуның өчен М.Ә. Фазлуллинның «*мәктәп белән халыкны бер-берсеннән аермаска һәм бер-берсеннән ераклаштырмаска кирәк. Мәктәп халыкка якын торсын, халык аңа мәхәббәт итсен, үзенеке итеп карасын. Берберенә булыша, ярдәм итә алсыннар*» дигән сүзләрен һәрдаим кабатлыйсы килә.

М.Ә. Фазлуллинның педагогик һәм методик характердагы мәкаләләрен һәм китапларын тикшереп чыккач, шуны әйтәсе килә: ул – шәкертләрнең психологиясен яхшы белә торган оста педагог, уку-укыту һәм тәрбиягә караган мәсьәләләр белән бик теләп, яратып шөгыльләнгән, методика фәнен яхшы белгән тәҗрибәле укытучы. М.Ә. Фазлуллинның дидактика, методика өлкәсенә караган хезмәтләренең тарихи әһәмияте туган телебезгә, татарча укытуга игътибар бермә-бер арткан безнең заманда тагын да ачыграк күренә.

1920–1930 елларда «Мәгариф» журналында М.Ә. Фазлуллинның тел гыйлеме, телне өйрәнү методикасы һәм орфография, пунктуация белән бәйле мәкаләләре дә басылып чыга («Икенче баскыч мәктәпләрдә һәм педагогия техникумнарында грамматика күләме түбәндәгечә булырга тиеш» (1927), «Яңалифтә тыныш тамгалары» (1929),

«Хәзерге көндә мәктәпләрдә имланы үзләштерү ни дәрәҗәдә һәм аны ничек исәпкә алырга» (1930) һ.б.). Авторның «Икенче баскыч мәктәпләрдә һәм педагогия техникумнарында грамматика күләме түбәндәгечә булырга тиеш» дигән мәкалә-программасы аерым бер игътибарга лаек. М.Ә. Фазлуллин әлеге мәкаләдә тел материалын өч бүлеккә бүлә (аваз хәдисәләре (фонетика), сарыф хәдисәләре (морфология), җөмлә төрләре (синтаксис)) һәм һәр бүлекнең методикасын эшли, укучыларга кыен булган өлешләргә туктала, аңлатмалар бирә һәм грамматик материалны сыйныфларга (елларга) карап бүлә. Ул тел белеме һәм тел тарихыннан укучылар белергә тиешле материалны билгеле бер күләмдә тәкъдим итә: «*Сүзләрдә аваз һәм формаларның үзгәрү кануны. Яңа сүзләрнең һәм авазларның тууы. Телләр арасындагы кардәшлек. Телләрне сарыф һәм генеология (родословие) ягыннан төркемләү (классификация)»* [Фазлулла, 1927, б. 31].

М.Ә. Фазлуллинның «Икенче баскыч мәктәпләрдә һәм педагогия техникумнарында грамматика күләме түбәндәгечә булырга тиеш» (1927) дигән мәкаләсендә морфологиягә өйрәтү методикасы игътибар үзәгендә тора. Автор кайбер сүзләрнең берничә сүз төркеменә каравын билгеләп үтә: *кара* дигән сүз бездә язу карасы булганда бертөрле, *ка́ра* (фигыль – смотри) булганда икенче төрле, *кара́* төсе (сыйфат – черный) булганда башка төрле әйтелә [Фазлулла, 1927, б. 32] .

Методик күзлектән чыгып караганда, авторның синтаксисны өйрәтүгә караган фикерләре дә кызыклы: гаилә эчендә баш әгъзалар һәм иярченнәр булган кебек, җөмләдә дә баш һәм иярчен кисәкләр бар дип, әлеге мәсьәләнең чишелешен күрсәтә.

М.Ә. Фазлуллинның «Яңалифтә тыныш тамгалары» (1929) дип аталган мәкаләсе мәктәптә укучыларда пунктуацион грамоталылык тәрбияләүдә зур әһәмияткә ия. Автор тыныш тамгаларының төрләрен ике төркемгә бүлә һәм аларны кую кагыйдәләрен күрсәтә: нокта кую очраклары (3), өтер (10), нокталы өтер (8), өндәү билгесе (7), сорау билгесе (8), катнаш тыныш билгеләрен кую очраклары (3) [Фазлулла, 1929, б. 18–24]. Ул һәр тыныш билгесен кую очракларына туктала, кагыйдәләрне мисаллар белән ныгытып бара. Мәсәлән: «*Туктаулы тавыш белән әйтелгән сүзләр, тәгъбирләр, җөмләләр соңында нокта куела. Җөмләдә өзеп-өзеп кенә (пауза ясап кына) әйтелгән кисәкләр арасында өтер куела һ.б.*

1934 елда М.Ә. Фазлуллинның инструктив-методик материалы, ягъни башлангыч мәктәптә татар теле укытучыларына методик ярдәмлек буларак язылган «Башлангыч мәктәптә татар теле» дигән китабы чыга. Бу хезмәтнең сүз башында «Русский язык в начальной школе» дип аталган методик кулланмаларга нигезләп язылган булуы искәртелгән. Китап төп өч бүлектән тора:

1. Башлангыч мәктәпләрдә татар теле укытуның торышы һәм аның бурычлары.

2. Башлангыч мәктәпләрдә татар теле буенча эшләү өчен еллык үрнәк план.

3. Башлангыч мәктәптә татар теле дәреслекләре белән эшләү турында аерым күрсәтмәләр.

«Башлангыч мәктәпләрдә татар теле укытуның торышы һәм аның бурычлары» дип аталган беренче бүлек аеруча игътибарга лаек. Бу бүлектә сүз укырга, язарга өйрәтү, орфография, грамматика, сөйләү һәм язу телен үстерү турында бара. Бигрәк тә авторның укырга һәм язарга өйрәтү методикасына караган фикерләре кызыклы: «Уку өчен сүзләр сайлаганда башта бер иҗекле, аннары ике иҗекле, иң соңыннан гына күп иҗекле сүзләр сайланырга тиеш. Иҗекләр характеры ягыннан караганда да, башта ачык иҗекле, аннары ябык иҗекле сүзләр алыныр, *арт, карт, дүрт...* кебек күп хәрефле катлаулы иҗекле сүзләрне һәм *грамм, трамвай, крахмал, план, шкаф...* кебек янәшә ике тартык аваз килгән иҗекләрне ашыгып бирмәскә кирәк...» [Фазлулла, 1934, б. 7].

М.Ә. Фазлуллин татар мәктәпләрендә грамоталылык дәрәҗәсенең түбән булуын яңа әлифбага күчү, аны үзләштерү белән бәйле һәм сәбәпләрен дә күрсәтә:

1) грамматиканың укучылар тарафыннан үзләштерелмәгән булуы;

2) өйрәнелгән материалны алга таба кабатлап, ныгытып бармау;

3) яңа материалны ныгыту максатыннан чыгып бирелгән күнегүләрнең бертөрле, артык гади һәм җиңел булуы;

4) кулланылган метод һәм алымнарның өйрәнелә торган материалның, дәрес төренең характерына, эчтәлегенә һәм укучыларның хәзерлегенә туры килмәве;

5) теге яки бу метод-алымны кулланып эш иткәндә, ачыклык, эзлеклелек булмау;

6) программада бирелгән материалны дөрес планлаштырмау.

М.Ә. Фазлуллин күрсәткән сәбәпләр бүгенге көн татар теле дәресләренә куелган таләпләргә туры килә:

1. Дәреслектәге материалның программада бирелеше (программага туры килү-килмәү очраклары).

2. Дәреслек төзелү принциплары (фәннилек, системалылык, эзлеклелек һ.б.).

3. Дәреслекнең төзелеше:

а) дәреслек төзүнең максатлары һәм бурычлары;

ә) теоретик материалның бирелеше, бәхәсле очраклар;

б) дәреслектә тәкъдим ителгән күнегү төрләре (үткән материалны искә төшерү, кабатлау; теоретик материлны гамәли яктан ныгыту, иҗади характердагы күнегүләр, ныклы орфографик күнекмәләр булдыру күнегүләре һ.б.);

в) предметара бәйләнеш бармы?

г) бүлекара бәйләнеш (яңа материал тел гыйлеменең кайсы бүлекләре белән бәйләнгән?);

д) тәкъдим ителгән текстлар коммуникатив һәм тәрбияви максатка ярашлымы? Эчтәлеген ачыклау;

е) дәреслектә күрсәтмәлелекнең бирелеше (таблицалар, схемалар бармы, татар рәссамнарының эшләре урын алганмы? һ.б. [Фазлулла, 1934, б. 34].

М.Ә. Фазлуллин тел дәресләрендә инша, үзгәртеп эшләү, сорау-җавап формасы, бланклар һәм анкеталар тутырту, план төзү кебек эш төрләрен күбрәк үткәрергә тәкъдим итә. Ул бу эш алымнары укучыны дөрес язарга, аларның сүз запасын баетырга, дөрес һәм мәгънәле итеп сөйләргә өйрәтә дип саный.

Укыту ысулларына килгәндә, методист сөйләү-хикәяләү, күрсәтмәле-демонстратив ысуллар һәм алымнардан картиналар, сүзлекләр белән эшләү, диктант яздыру, иҗади эшләр башкаруны тәкъдим итә.

Әлеге хезмәтендә Мөхәммәтхан Фазлуллин гамәлдәге дәреслекләрнең методик аппаратын тикшерә һәм аларда киткән җитешсезлекләрне барлый:

1) күнегүләр бертөрле, системасыз рәвештә бирелгән;

2) бирелгән кагыйдәләр тулы түгел, укытучыга материалны үзенә тулыландырырга кирәк була;

3) таблица һәм схемалар юк;

4) шартлы тамгалар юк;

5) иллюстрация юк диярлек;

6) урын алган кагыйдәләр укучылар өчен авыр, аңлаешсыз тел белән язылган;

7) бирелгән материал системалы, эзлекле рәвештә түгел һ.б.

Шунысын да ассызыклап үтәргә кирәк: М.Ә. Фазлуллин үзенең «Башлангыч мәктәптә татар теле. (Инструктив-методик кулланма)» китабында укыту эшен тормыш белән бәйләп бирү һәм тәрбияви моментларны да күз уңында тотарга куша. Без хәзер дә дидактик принциплардан берсе булган укытуны тормыш белән бәйләп бирү принцибын татар теле дәресләренең нигез ташы итеп алабыз: бәйләнешле сөйләм телен үстерү дәресләрендә телевидение, радио телен тыңлау, анализлау, укучылар яратып укый торган газета-журналлар белән эшләү, спорт яңалыклары, табигатьне саклау, Казандагы ятимнәр йортлары, картлар йортлары турында сөйләү, туган илне ярату һәм саклау, туган җирләре, әби-бабалары турында иншалар яздыру кебек эшләр артык булмас иде.

1934 елда М.Ә. Фазлуллинның «Башлангыч мәктәптә тел үстерү» дигән тагын бер хезмәте дөнья күрә. Әлеге хезмәтнең кереш сүзендә башлангыч мәктәптә тел үстерүнең максат-бурычлары билгеләп үтелгән, аларны тормышка ашыруда файдалы киңәшләр бирелә:

1. Укучыны бу күнекмәләргә ия итү өчен, мәктәптә аның белән эзлекле һәм системалы күнегүләр ясарга кирәк. Бу күнегүләр, авырлыгы ягыннан үсә барып, бөтен уку елларына сузылырга һәм шуның белән бергә тел дәресләренең һәр төре (уку, язу, грамматика дәресләре) буенча алып барылырга тиешләр.

2. Укучыларның сөйләмә һәм язма телен үстерү бөтен педагогик процессның иң әһәмиятле өлеше буларак исәпләнергә тиеш.

3. Тел үстерү эшен алып барганда материалны дөрес сайларга кирәк. Материал (текст) кызыклы һәм башка фәннәр белән дә, өлкәннәр белән дә бәйләнешле булсын һ.б. [Фазлулла, 1934, б. 1].

Методист башлангыч мәктәптә сөйләү һәм язу телләрен үстерү, ныклы күнекмәләр булдыруның төрле юлларын күрсәтә:

1. Әйтү күнекмәләрен тудыру.
2. Сорауларга җаваплар бирү күнекмәләре.
3. Укылган текстка бәйләп, сөйләү теле белән эшләү.
4. Мәктәп коллективын иҗтимагый тормыш белән бәйләп, сөйләү телен үстерү.
5. Картина белән эшләү.
6. Балаларның мөстәкыйль язма иншаларын тикшерү.
7. Сүзлек белән эшләү.
8. Рәсми тел белән эшләү.

М.Ә. Фазлуллинның «Башлангыч мәктәптә тел үстерү» китабында текст белән эшләү механизмы да бар: сүзлек эшен башкару, укылган текст буенча сорауларга җавап бирү, эчтәлеген сөйләргә өйрәнү, баш куелмаган текстларга исем уйлап табу, укылган текстлар буенча иҗади эшләр башкару, кечкенә хикәя формасында язманы планлаштыру, укучылар җибәргән хаталарны җыеп чыгу, бүлү һәм төзәтү һ.б. [Фазлулла, 1934, б. 55].

Бу китапта галим укучылар җибәргән хаталарга анализ ясый, аларның төрләрен күрсәтә: 1) сүзлек материалын куллану ягыннан булган кимчелекләр, 2) җөмләләрне төзү ягыннан ялгышлар, 3) җөмләдә сүзләрне төзүдәге хаталар, 4) сыйфат формаларын һәм фигыль формаларын ялгыш куллану. Әлеге хаталар хәзерге тел методикасында лексик, грамматик, орфографик, стиль, логик хаталар дип карала. Соңгы елларда хәзерге заман сыйфат фигыльнең *-учы, -үче* формасы еш кулланыла башлады: *баручы машина, килүче автобус, эшләүче завод* һ.б. Бу күренешкә XX гасырның 30 нчы елларында М.Ә. Фазлуллин да игътибар иткән булган. Болардан тыш автор әдәби сөйләмне бозып сөйләү (*колидор, мөнкин*), сүзләрне әдәби телдәгечә кулланмау (*бүлекне идарә итү*), кирәкмәгән сүзләрне куллану (*бервакыт бер көнне без*), җөмлә кисәкләре арасында ярашу булмау, сүзләр арасында бәйләнеш булмау, җөмләләрне төрлечә аңлауга юл калдыру (синтаксик омонимнарны күздә тота. – *Ш.М.*) кебек хаталарның еш кабатлануын искәртә.

М.Ә. Фазлуллинның «Башлангыч мәктәптә тел үстерү» китабында тел дәресләрендә картиналар белән эшләү методикасы да бар: *«Кайбер кешеләр картина белән эшләү баланы реаль дөньядан читкә алып китә дигән карашларын әйтеп, картина белән эшләүне гамәлдән чыгардылар»* [Фазлулла, 1934, б. 26]. Автор диккатьне картинаның темасына, эчтәлегенә юнәлтә, сораулар нигезендә хикәя төзү, картинада сурәтләнгән вакыйгаларны аңлату, укучыларның әлеге вакыйгага мөнәсәбәтен ачыклау кебек эш юлларын күрсәтә, үзе бер картина урнаштырып, аның белән эшләү үрнәген бирә. Гомумән

алганда, картиналар белән эшләү методикасы бүген дә бик актуаль: укучыларны рәсем сәнгатен кабул итәргә әзерләү (рәссамның иҗаты белән таныштыру, картинаны сүзсез уку, терәк сүзләр белән таныштыру), картинада кулланылган төсләрне ачыклау, алгы һәм арткы план яссылыгын билгеләү, бер төстәге предметларны табу, предметара охшашлыкны билгеләү, картинаның идеясен ачу, план төзү, телдән хикәя төзетү, сочинение язу һ.б. [Шәкүрова, 2012, б. 58].

Мөхәммәтхан Фазлуллин башлангыч мәктәптә сөйләү һәм язу телен үстерүдә сүзлекләрнең әһәмиятен билгеләп үтә. *«Сүзлек хәзинәсе ярлы булган бала үз фикерен телдән дә, язма рәвештә дә төгәл, анык итеп әйтеп бирә алмый... Иншалар яза белү ул язучының (укучының. – Ш.М.) түбәндәге белемнәргә ия булуын күрсәтә:*

– үзеңнең баштан кичкәннәреңне, күзәтүләреңне аңлатыр өчен кирәкле сүзләрне сайлый белү;

– бу сүзләрне мәгънәләренә карап төзеп, формалары ягыннан бәйләнгән, тәмам булган җөмләләр хәленә китерә белү;

– уйларыңны эзлекле рәвештә бәян итү-аңлату өчен аерым җөмләләрне үзара берләштереп, бербөтен хәленә китерә белү;

– язганнарыңны ялгышмыйча укырлык итеп орфографик яктан дөрес яза белү» [Фазлулла, 1934, б. 39].

М.Ә. Фазлуллин «Башлангыч мәктәптә тел үстерү» дигән хезмәтенең икенче бүлегендә башлангыч мәктәптә сөйләү һәм язу телен үстерү сүзлек эше, грамматика дәресләре, орфография, стилистика белән тыгыз бәйләнгән булырга, сөйләү теле белән язу теле арасында, тел үстерү эше белән әдәби әсәрләр уку арасында ныклы бәйләнеш сакланырга тиеш дип саный. Автор бу бәйләнешләр арасында иң әһәмиятлесе итеп тел үстерү эшенең стилистика белән бәйләнешен күрсәтә. Стиль хаталарын булдырмау өчен, ул укучыларны төрле стильләр белән таныштырырга, дөрес, кыска, анык җөмләләр белән сөйләргә өйрәтергә тәкъдим итә:

1) җөмләләрне уй аңлашырлык итеп тәмамлау;

2) җөмләләрдә сүзләрне үз урыннарында дөрес кую һәм үзара дөрес бәяләү;

3) җөмләләрне үзара бәйләнешле итеп төзү;

4) теманы төгәлләү: уйны башлау, дәвам итү, нәтиҗәләү;

5) материалның эчтәлегенә карап, үзенә туры килгән стильне куллану;

6) тышкы бизәлеш: сөйләгәндә интонация, паузаларны дөрес кую, кызыл юлларны дөрес күрсәтү һ.б. [Фазлулла, 1934, б. 53].

М.Ә. Фазлуллин «Татар теле методикасы» китабының күп өлешен орфографиягә өйрәтү методикасы алып тора.

Шулай итеп, М.Ә. Фазлуллин методик-дидактик рухта язылган әлеге хезмәтләрендә күп еллар туплаган тәҗрибәсе белән уртаклаша: ул – оста педагог, методист, тел белгече. Кириллицага күчүдә зур өлеш керткәнлеге өчен тәнкыйтьләнеп, аның методик һәм лингвистик эшчәнлеге бик озак еллар күләгәдә калды [Кәримуллин, 1997, б. 20].

Авторның һәр мәкаләсен, һәр китабын диярлек җентекләп тикшереп чыккач, шундый фикергә килдек: Мөхәммәтхан Фазлуллинның педагогика, дидактика, татар телен укыту методикасы, тел белеме өлкәсендәге эшчәнлеге югары бәягә лаек.

Әдәбият

Кәримуллин Ә. Тел –милләтнең сакчысы. – Казан: Татар. Кит. нәшр., 1997. 256 б.

Мортазина Л.Р. Мөхәммәтхан Фазлуллинның фәнни-педагогик эшчәнлеге (1883–1964) // Фәнни Татарстан. 2016. № 3. Б. 105–110.

Фазлулла М. Иҗтимагый тәрбия // Мәгариф. 1921. №1–2. Б. 27–36.

Фазлулла М. Иҗтимагый тәрбияне ничек гамәлгә куярга? // Мәгариф. 1921. № 3–4. Б. 18–13.

Фазлулла М. Тәрбиядә дәхле булган эчке һәм тышкы сәбәпләр // Мәгариф. 1921. № 7–9. Б. 43–56.

Фазлулла М. Дикъкатьне тәрбияләү турында // Мәгариф. 1926. № 4. Б. 85–95.

Фазлулла М. Баланың теле ничек ачыла (Баланың психологиясеннән). Казан: Татгосиздат, 1922. 32 б.

Фазлулла М. Дидактика кагыйдәләре. – Казан: Татгосиздат, 1922. 43 б.

Фазлулла М. Икенче баскыч мәктәпләрдә һәм педагогия техникумнарында грамматика күләме түбәндәгечә булырга тиеш // Мәгариф, 1927. № 8. Б. 31–33.

Фазлулла М. Яңалифтә тыныш тамгалары // Мәгариф. 1929. № 1, 2. Б. 18–24, 39–42.

Фазлулла М. Башлангыч мәктәптә тел үстерү. (Инструктив-методик кулланма). – Казан: Татгосиздат, 1934. 55 б.

Шәкүрова М.М. Татар телен укыту методикасының фәнни мирасы (XVIII гасыр ахыры XX гасыр). Казан: Ихлас, 2012. 144 б.

Шәкүрова Мөслимә Мәгъсүм кызы,
филология фәннәре кандидаты, доцент,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
милли мәгариф бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре,
Татарстан Республикасының атказанган укытучысы